

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه علامه طباطبائی

دانشکده ادبیات فارسی و زبان های خارجی

گروه زبان و ادبیات فارسی

تشبیهات حروفی [نگرش حروفی] در دیوان شاعران تا قرن هشتم

هجری

رساله اذ مدری کارشناسی ارشد

استاد راهنما: دکتر محمد حسن حائری

استاد مشاور: دکتر محمد حسن حسن زاده نیری

نگارنده: مرتضی دیدری

شهریور ماه ۱۳۸۸

حروفی زان شدم در دور زلف و نقطه خالشی

که نون ابرو و میم دهانش نقش من دارد

(عمادالدین نسیمی)

This document was created with Win2PDF available at <http://www.daneprairie.com>.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.

فرم گردآوری اطلاعات پایان نامه ها
کتابخانه مرکزی دانشگاه علامه طباطبائی

عنوان:

تشبیهات حروفی (نگرش حروفی) در دیوان شاعران تا قرن هشتم هجری

نویسنده / محقق: مرتضی حیدری

استاد راهنما: دکتر محمد حسن حائری استاد مشاور: دکتر محمد حسن حسن زاده نیری
استاد داور: دکتر علی اکبر عطرفی

واژه نامه: ندارد

کتابنامه: دارد

نوع پایان نامه: بنیادی

سال تحصیلی: ۸۶-۸۷

مقطع تحصیل: کارشناسی ارشد

نام دانشگاه: علامه طباطبائی

محل تحصیلی: تهران

دانشکده: ادبیات و زبان های خارجی

گروه آموزشی: زبان و ادبیات فارسی

تعداد صفحات: ۲۸۱ صفحه

کلید واژه ها: تشبیهات حروفی، آرایه های حروفی، اندیشه های حروفی، نگرش حروفی شاعران

دانشگاه علامه طباطبایی

دانشکده ادبیات فارسی و زبان های خارجی

گروه زبان و ادبیات فارسی

تشبیهات حروفی (نگرش حروفی) در دیوان شاعران تا قرن هشتم

هجری

رساله اخذ مدرک کارشناسی ارشد

این رساله در تاریخ سی ام شهریورماه ۱۳۸۷ هجری شمسی به
تصویب هیأت داوران رسید:

۱- استاد راهنما: دکتر محمد حسن حائری.....

۲- استادمشاور: دکتر محمد حسن حسن زاده نیری.....

۳- استاد داور: دکتر علی اکبر عطرفی.....

تفکیر به :

پدر و مادر گرامی ام که
سالیان زندگی خویش را در تعلیم و تربیت من فرسودند.

چکیده

الف - موضوع و طرح مسأله: رویکردهای حروفی از دیرباز در دیوان شاعران پارسی گوی نمود یافته است که بیشتر این رویکردها از نوع تشبیهی می باشد. تشبیه ها از گونه های مختلف حسّی یا عقلی، مفرد و مقید و مرگّب، آشکار، ساده و مجمل و... می باشند. در برخی موارد نیز حروف ابزار نگرش معنایی شاعران قرار گرفته اند و از این روی موضوع این رساله با عنوان کلی تر «نگرش حروفی در دیوان شاعران تا قرن هشتم» گویا تر خواهد بود. این موضوع با این شیوه که به آن پرداخته شده، موضوع تازه ای است و این رساله پاسخ گوی بیشتر سؤالهایی است که پیش از این در ذهن دانشجویان و استادان ادبیات وجود داشت.

ب - مبانی نظری، پرسش ها و فرضیه ها: نگارنده در این رساله کوشیده است تا به این پرسش ها پاسخ بگوید: ۱- نخستین شاعر حرف گرا ۲- حرف گراترین شاعر پارسی گوی به لحاظ کمی و کیفی ۳- چگونگی نگرش های حروفی به موازات دگردیسی های سبکی ۴- گزارش ابیات حروفی و یافتن پرکاربردترین آرایه حروفی ۵- بررسی مضامین گوناگون حروفی ۶- تفاوت شاعران فرقه حروفیه و دیگر شاعران در به کار بردن آرایه های حروفی ۷- چگونگی نگرش حروفی در اشعار حماسی ۸- شناساندن شاعران فاقد نگرش حروفی

پ - روش تحقیق، جامعه مورد تحقیق: ابیاتی که در آن ها حروف الفبا به کار رفته بود، با استفاده از کتابخانه الکترونیکی درج سه به دست آمد. سپس این ابیات با دیوان شاعران مقابله گردید و شماره صفحه هر بیت زیر آن بیت نوشته شد. هرگاه دیوان شاعری در نسخه نرم افزاری درج سه موجود نبود خود آن دیوان به طور کامل مطالعه گردید. نگارنده، دیوان شاعران نخستین سده های شعر پارسی - یعنی قرن سوم و چهارم - تا قرن هشتم هجری را بررسی کرده است و از میان شاعران قرن نهم نیز «عمادالدین نسیمی» و «شاه نعمت الله ولی» به لحاظ اهمیت سروده هایشان در این رساله جایگاه ویژه خود را یافته اند.

ت - یافته های تحقیق: ۱- نخستین شاعر حرف گرا رودکی است. ۲- حرف گراترین شاعر پارسی گوی به لحاظ کمی و کیفی خاقانی است. ۳- آهنگ نوسان نگرش های حروفی با آهنگ نوسان سبک های ادبی همسان است. ۴- پرکاربردترین آرایه حروفی، تشبیه است. ۵- مضامین عامیانه از قبیل رازهای فال گیری و فال گشایی، هزلیات، لغز، چیستان

ومضامین خوشنویسی وقرآنی درنگرش های حروفی به چشم می خورد. ۶- از دید زیبایی شناسی تفاوت چندانی بین نگرش های حروفی شاعران فرقه حروفیه و دیگر شاعران دیده نمی شود. گاه دیده می شود که برخی از شاعران دیگر از شاعران فرقه حروفیه در حرف گرای بی بسیار چیره دست تر هستند. ۷- در اشعار حماسی حتی یک نگرش حروفی به چشم نمی خورد. ۸- در دیوان برخی از شاعران نشانی از حرف گرای دیده نمی شود که نام آن ها در بخش نتیجه گیری این رساله یاد شده است.

ث- نتیجه گیری و پیشنهادها: نتیجه های به دست آمده در بخش نتیجه گیری ها به گونه مبسوط ذکر شده است که مخلصی از آن ها در ذیل عنوان « یافته های تحقیق » یاد آمد. نگارنده می انگارد که در ادامه این رساله می توان موضوعی باعنوان « تفکیک نگرش های تصویری و نگرش های عقیدتی به حروف الفبا در آثار سخن وران فرقه حروفیه » را پژوهید.

ج- کلید واژه ها: تشبیهات حروفی، آریه های حروفی، اندیشه های حروفی، نگرش حروفی شاعران

صحت اطلاعات مندرج در این فرم را براساس محتوای پایان نامه و ضوابط مندرج در فرم راگواهی می نمایم:

رئیس کتابخانه: استادراهنما: دکتر محمدحسن حائری سمت علمی: دانشیار

.....

.....

نام دانشکده: ادبیات و زبان های خارجی

پیشگفتار

چند سال پیش مقاله ای که با عنوان «حروفیان» در لغت نامه دهخدا ذیل همین مدخل نوشته شده، به دست نگارنده رسید و وی را بر انگیخت تا با مطالعه بیشتر چیزهای بیشتری درباره حروفیه و حروفیان بداند.

سال گذشته که نگارنده در مقطع کارشناسی ارشد رشته ادبیات فارسی بود و دغدغه انتخاب موضوع رساله کارشناسی ارشد را داشت، در کلاس ناصر خسرو که استاد گرامی، جناب آقای دکتر «حایری» درباره اندیشه های اسماعیلیان سخن می گفت، موضوع را پیش کشید.

بعد از کلاس که گفتگو بین نگارنده و جناب آقای دکتر حایری ادامه یافت، ایشان به تشبیهات حروفی اشاره کردند و گفتند که می تواند موضوع رساله ای باشد، اگر موضوع به مقاله ای انجام نپذیرد. نگارنده حرف الف را به کمک کتابخانه الکترونیکی دُرَج سه در دیوان شعرا جستجو کرد و با انبوهی از ابیاتی روبه رو گردید که در آن ها حرف الف به کار رفته بود، این بود که در انتخاب این موضوع، به عنوان رساله کارشناسی ارشد راسخ گردید و در پایان، موضوع پیشنهادی نگارنده با عنوان «تشبیهات حروفی در دیوان شعرا تا قرن هشتم هجری» به تصویب رسید.

خواندن دیوان های همه شاعران از قرن سوم و چهارم تا قرن هشتم کاری دشوار و نیازمند چندین سال زمان بود، از همین روی نگارنده از کتابخانه الکترونیکی دُرَج سه کمک گرفت و ۳۲ حرف الفبا را در دیوان شاعران جستجو کرد.

ابیات به دست آمده با دیوان ها مقابله گردید و شماره صفحه هر بیت در دیوان زیر آن بسیت نوشته شد.

از آن جا که ابیات به دست آمده از کتابخانه الکترونیکی دُرَج به صورت تک بیت هایی بود و فهمیدن معنی بیت جز در متن شعر ممکن نبود، قصیده یا غزلی که یکی از ابیاتش حرف الفبا را در برداشت با دقت مطالعه گردید.

هرگاه معنی بیتی با ابیات پیشین یا پسین گویا تر می شد، آن بیت ها نیز در متن رساله آورده شد.

در این رساله کوشیده شده تا بیت ها به خوبی گزارش گردد، اما گاه نیز قصوری انجام گرفته که نگارنده در انبان خویش توشه ای نداشته؛ قصوری ست نه در خور عفو دوستان! موضوع این رساله، موضوع کاملاً تازه ای ست؛ به ویژه با روشی که در این رساله به آن پرداخته شده است.

نگارنده پس از کاوش های خویش دریافت که بهتر است عنوان رساله خود را به عنوان گلی تر «نگرش حروفی در دیوان شعرا تا قرن هشتم هجری» تغییر دهد، زیرا با مضمینی در دیوان شعرا برخورد که عنوان تشبیهات حروفی نمی توانست برای آن مضامین حروفی عنوان گویایی باشد. در آغاز رساله چکیده ای از مقاله دکتر «علیرضا حاجیان نژاد» با عنوان «پیشینه ای برای این رساله» آورده شده است و نگارنده نظر شخصی خود را نیز یاد آوری نموده.

پس از این «آرایه های حروفی در سه کتاب بدیع فارسی» گنجانده شده. از میان قدما «نجفقلی میرزا» در کتاب «دره نجفی» بیش از دیگران به آرایه های حروفی پرداخته و از میان پژوهندگان معاصر نیز کتاب «نگاهی تازه به بدیع» از دکتر «سیروس شمیسا» و «زیبایی شناسی سخن پارسی (بدیع)» از دکتر «میر جلال الدین کزازی» برگزیده شد.

از یاد کردن آرایه هایی که هر سه یا دو نویسنده ذکر کرده اند برای بار دوم خودداری شده و تلاش بر این بوده که آرایه های نو در هر کتاب آورده شود. این کار با دو هدف انجام شده؛ یکی اینکه خواننده رساله با دیدن و خواندن این آرایه ها خود نیز در زیبایی شناسی ابیات شاعران با

نگارنده هم گام گردد و دوّم اینکه جای خالی آرایه هایی که نگارنده پیشنهاد کرده آشکار شود، زیرا ممکن است که در گزارش ابیات دیوان یک شاعر چند بار با یک بازی حروفی شاعر برخورد کنیم و به گونه ای از آن سرباز زنیم ، اما درباره چینی رساله ای که در بردارنده ابیاتی است که همه به حروف می پردازند باید یک آرایه تازه برای آن موارد وضع شود.

سپس «چند تشبیه حروفی در زبان عربی» آورده شده تا آشکار گردد که حرف گرایي در زبان عربی نیز دیده می شود. از زبان ترکی بیتی به دست نگارنده نرسید اما به گفته آقای « روشن خیاوی» در کتاب «حروفیه (تحقیق در تاریخ، آراء و عقاید)» استناد می شود:

« به هر حال ما اگر دواوین شعرا را ورق بزینم به ابیات و اشعار بسیاری برخورد می کنیم که در آن ها قامت یار به الف و یا خال معشوق به نقطه و یا پشت عاشق که از دوری و هجران دوست چون دال خمیده ، تشبیه شده باشد .

در وصف جمال و چهره یار شعرها پرداخته اند و چامه ها سروده اند، چنین اشعاری را در دواوین شعرای ترکی گوی نیز می توان یافت .

اشعار بعضی از شعرا را اگر در کنار اشعار شعرای حروفی [فرقه حروفیه] قرار دهیم ، به سختی می توانیم از شعرهای حروفی جدا سازیم ، یا فرق بگذاریم . مثلاً اشعار شاه اسماعیل خطایی مملوّ از اصطلاحات و تشبیهات حروفی ست و حتی دیدگاه و جهان بینی این «شاه شاعر» هیچ اختلافی با جهان بینی و بینش مذهبی رهبران حروفی ندارد» (ص ۲۱)

باید یادآوری کرد که دیوان برخی شاعران مانند نظامی و یا سرایندگان قرن سوم و چهارم در نسخه نرم افزاری دُرّج سه موجود نبود و نگارنده چاره ای جز مطالعه همه این اشعار نداشت.

هر چند که تلاش نگارنده بر این بوده تا همه شاعران قرن سوم و چهارم تا قرن هشتم هجری را در دستور کار خود داشته باشد ، اما اگر به شاعری پرداخته نشده از آن روی است که نگارنده به

این نتیجه رسیده که شعر آن شاعر نمی تواند چندان در موضوع این رساله جایگاهی داشته باشد و نبودن اشعارش آسیبی به پژوهش نگارنده وارد نمی کند.

در فصل اول این رساله به اندیشه های حروفی در طول تاریخ بشر اشاره رفته است و چند صوفی و عارف حروفی نیز شناسانده شده است. این فصل از ارزش بنیادین در فهمیدن این رساله برخوردار است؛ زیرا نه تنها پیشینه حرف گرای را بیان می دارد بلکه در فهمیدن اشعاری که در فصل دوم به آن ها پرداخته شده ، نقش بنیادین دارد.

در فصل دوم این رساله ابیات هر شاعر به ترتیب بررسی شده است.

ابیات به ترتیب الفبایی چیده شده اند و اگر در بیتی چندین حرف الفبایی با یکدیگر به کار رفته باشد ، حرفی که در جدول الفبا اولویت دارد ، ملاک چیدمان بیت قرار گرفته است . اما گزارش ابیات پراکنده شاعران دوره های مختلف کار آسانی نیست و نگارنده امیدوار است که استادان گرامی و دانشجویان رشته ادبیات در بر طرف نمودن کاستی های این رساله او را یاری دهند .

گاه دیده شده است که حتی استادی که عمر خود را با سروده های سراینده ای سپری کرده و بارها بر اشعار او گزارش نوشته ، باز هم دچار لغزش شده است.

در گزارش ابیات خاقانی و انوری از «شرح مشکلات دیوان انوری» از مرحوم «دکتر سید جعفر شهیدی» بهره برده شده و همچنین از کتاب «گزارش دشواری های دیوان خاقانی» از «دکتر میر جلال الدین کزازی.» نگارنده در گزارش ابیات دیوان های دیگر شاعران با دشواری های زیادی روبه رو بوده است و همه تلاش خود را به کار گرفته تا گزارش پسندیده ای به دست دهد. درباره «شاه نعمت الله ولی» و «عماد الدین نسیمی» باید گفت که گرچه شاعران قرن نهم هجری هستند اما چون اشعارشان نمونه های ارزنده حرف گرای است ، در این رساله جایگاه ویژه خود را دارند. آشنا شدن با اشعار نسیمی می تواند به این پرسش بنیادین پاسخ گوید که آیا شاعران فرقه حروفیه حروف الفبا را بیش از دیگر شاعران به کار می گرفته اند؟

پاسخ این سؤال در نتیجه گیری ها داده شده که در پایان رساله آمده است .

در پایان از استاد راهنمای خود ، جناب آقای دکتر حایری ، و از استاد مشاور خود ، جناب آقای دکتر حسن زاده ، که بنده را در گردآوری این رساله یاری نمودند - کمال سپاسگزاری را دارم و از درگاه ایزد یکتا برایشان آرزوی توفیق روز افزون می نمایم .

This document was created with Win2PDF available at <http://www.daneprairie.com>.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۵.....	پیشینه ای بر این رساله
۸.....	آرایه های حروفی در سه کتاب بدیع فارسی
۱۵.....	چند آرایه پیشنهادی از نگارنده رساله
۱۸.....	چند تشبیه حروفی در زبان عربی
۱۹.....	پی نوشت
۲۱.....	فصل اول (اندیشه های حروفی در طول تاریخ)
۳۴.....	- اندیشه های حروفی چند عارف، صوفی، فیلسوف ومکتب اخوان الصفا
۴۵.....	- جنبش حروفیه و نقطویه (پسیخانیان)
۵۳.....	- ادبیات حروفیه
۵۴.....	- نعیمی ونسیمی، دوشاعر بزرگ حروفیه
۵۸.....	- عمادالدین نسیمی
۷۲.....	پی نوشت فصل اول
۸۳.....	فصل دوم (گزارش ابیات حروفی در دیوان شاعران)
۸۴.....	- رودکی
۸۵.....	- معروفی

- ۸۶.....ابوشعیب صالح بن محمّد هروی..... -
- ۸۷.....قمری جرجانی..... -
- ۸۸.....منصور حلاج..... -
- ۹۰.....ابوسعید ابوالخیر..... -
- ۹۲.....باباطاهر عریان..... -
- ۹۳.....خواجه عبدالله انصاری..... -
- ۹۴.....فرّخی سیستانی..... -
- ۹۷.....منوچهری دامغانی..... -
- ۹۸.....قطران تبریزی..... -
- ۱۰۱.....ناصر خسرو..... -
- ۱۰۶.....ابوالفرج رونی..... -
- ۱۰۷.....مسعود سعد سلمان..... -
- ۱۱۰.....امیر معزّی..... -
- ۱۱۴.....سنایی غزنوی..... -
- ۱۲۸.....عمعق بخاری..... -
- ۱۳۰.....قوامی رازی..... -
- ۱۳۲.....سیّد حسن غزنوی..... -
- ۱۳۵.....سوزنی سمرقندی..... -

- ۱۴۰ انوری ابیوردی -
- ۱۴۸ فلکی شروانی -
- ۱۵۰ خاقانی شروانی -
- ۱۶۹ عطار نیشابوری -
- ۱۷۴ مولوی -
- ۱۸۸ فخرالدین عراقی -
- ۱۸۹ سعدی شیرازی -
- ۱۹۰ باباافضل کاشانی -
- ۱۹۳ سیف الدین فرغانی -
- ۱۹۸ همام تبریزی -
- ۱۹۹ امیر خسرو دهلوی -
- ۲۰۴ اوحدی مراغه ای -
- ۲۱۰ خواجهوی کرمانی -
- ۲۱۶ عبید زاکانی -
- ۲۱۸ سلمان ساوجی -
- ۲۲۵ حافظ شیرازی -
- ۲۲۷ شیخ کمال خجندی -
- ۲۳۹ شاه نعمت الله ولی -

نتیجه گیری ۲۵۵

کتابنامه ۲۶۰

پیشینه ای بر این رساله :

دکتر «علیرضا حاجیان نژاد»، مدرس زبان و ادبیات فارسی، مقاله ای با عنوان «نوعی تشبیه در ادب پارسی (تشبیه حروفی)» نگاشته اند و تشبیه حروفی را به سه دسته «تشبیه حروفی تجریدی، تشبیه حروفی و تشبیه حروفی دستوری» تقسیم نموده اند. (۱) ایشان می نویسند:

این نوع تشبیه را می توان در ذیل حسی بودن طرفین تشبیه مطالعه کرد، چون معیار حسی بودن طرفین تشبیه از دیدگاه کتاب های بلاغت قابل درک بودن آن به کمک یکی از پنج حسّ ظاهری ست. « (۲)

نگارنده این رساله که سروده های شاعران پارسی گوی تا قرن هشتم هجری را در دستور کار خود دارد و با دگردیسی سبک شناختی نگرش حروفی آشنا شده است با نگارنده مقاله هم داستان نیست چرا که گاهی یکی از طرفین تشبیه عقلی ست. برای نمونه بیت زیر ذکر می گردد :

چون الفی بود مردمی به مثل چونک الف مردمی کنون نون شد ؟

(ناصر خسرو)

در مصرع نخست مردمی با تشبیه ساده و مجمل و از گونه عقلی به حسی به الف مانند آمده است و در مصرع دوم ترکیب الف مردمی تشبیه رساست .

ایشان ، سپس تقسیم بندی خود را این گونه بیان می دارد :

« ۱- تشبیه حروفی تجریدی :

در این نوع از تشبیه شاعر بخشی از شکل ظاهری یکی از حروف الفبا را تجرید کرده آن را مشبّه به قرار می دهد. وجه شبه در این گروه از تشبیهات حروفی همان بخش تجرید شده از شکل حرف مورد نظر می باشد ...

رودکی ، پدر شعر فارسی ، در رباعی زیر از این گونه آفرینش ادبی استفاده کرده است . او در این سروده زلف معشوق را به جیم و خال صورت او را که در چنبر زلف آویخته اش قرار گرفته است به نقطه آن جیم مانند کرده است :

زلف تو را جیم که کرد ؟ آن که او خال تو را نقطه آن جیم کرد

و آن دهن تنگ تو گویی کسی دانگکی نار به دو نیم کرد (۳)

۲- در دومین نوع از انواع تشبیهات حروفی شاعر وجه شبه را از شکل کامل یکی از حروف الفبا اخذ می کند. حروف معمولاً در این گونه تشبیهات مشبّه به واقع می شوند. آن چه در خور توجه است این که تعداد حروفی که در ادب پارسی در تشبیه حروفی مشبّه به واقع می شوند محدود است و گاهی شاعران از یک حرف وجه شبه های متعددی اراده کرده اند .

فرّخی سیستانی در مدح خواجه بوسهل سروده است :

نیک ما ندخم زلفین سیاه تو به دال نیک ما ندشکن جعد پریش تو به جیم

از همه ابجد بر میم و الف شیفته ام که به بالا و دهان تو الف ماند و میم « (۴)

(فرّخی سیستانی ، دیوان ، ۱۳۷۱، ص ۲۱۳)

۳- گروه سوم از تشبیهات حروفی تشبیهاتی است که شکل یک حرف در معنی دستوری ، یکی از طرفین تشبیه واقع می شود. البته در این گروه از تشبیه حروفی گاهی یک حرف به جای یک ترکیب یا جمله ای واقع می شود که مورد نظر نیست چون تشبیه بلیغ ملک لا (خاقانی ، ص ۳) که کلمه لا مخفف لا اله الا الله آمده است و نظایر آن در دیوان خاقانی قابل توجه است ، مصباح لا (ص ۱) بادیه لا (ص ۱۶). هم او در جای دیگر حرف لا را به دندانۀ کلید دروازه سرای ابدی که گشاینده آن در است مانند کرده است :